

SOTANG : सोताङ

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2676-1440

Year 4, Volume 4, Issue 1, June 2023

Published by Sotang Public Campus

पाश्चात्य भाषिक चिन्तन परम्परामा ग्राइसको संवाद र सहयोग सिद्धान्त

हेरम्बराज वास्तोला

Article History : Submitted 16 June 2022; Reviewed 13 July 2022; Accepted 25 Aug. 2022

Author : Herambaraj Bastola Email: herambarajb@gmail.com

DOI:

लेखसार

पाउल ग्राइसको संवादात्मक सहयोग सिद्धान्त पाश्चात्य भाषिक चिन्तकहरूका निरन्तर चिन्तन परम्पराको एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धी हो । यो सिद्धान्त ग्राइसले हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा दिएका व्याख्यानहरूमा आधारित छ । उनका व्याख्यानको सारस्वरूप यो १९७५ मा प्रकाशित *Logic and Conversation* वा तर्क र संवाद शीर्षकको लेखमा समेटिएको छ । ग्राइसले संवादलाई अर्थपूर्ण, उद्देश्यपूर्ण र सहज बनाउन, संवादको गुणस्तर, संवादको मात्रा, संवादमा अन्तरसम्बन्ध तथा संवादको तरिका (गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति र व्यवहारोक्ति) जस्ता चार सूत्रहरू अघि सारे । यी चारवटा सूत्रको प्रयोग गर्दै संवादका सिलसिलामा वक्ताले असत्य र प्रमाणहीन कुरा बोल्नु हुँदैन, सत्य र ठरिहने कुरा बोलेर संवादलाई गुणस्तरीय बनाउनु पर्छ । असावधानी साथ गलत भएको रहेछ भने गलती सच्याउने आचारसंहिता पालन गर्नुपर्छ भन्ने सल्लाह दिइएका छन् । यसैगरी चाहिने कुरा बोल्नु र नचाहिने कुरा नबोल्नु भन्ने उनको परिमाणोक्ति सूत्रको अन्तर्य हो । संवादलाई लक्ष्योन्मुख र उपलब्धीपूर्ण बनाउन प्रश्न र उत्तरको प्रसङ्ग वा धारा पनि मिल्नु पर्छ । यसको संवादलाई बलियो बनाउँछ । सम्बन्ध बलियो भयो भने संवादको सन्दर्भ र सिलसिला मिल्छ भन्ने सम्बन्धोक्तिको मर्म हो । भन्न खोजेको कुरा नढाँटी नअल्मलिई सावधानीसाथ सुरैले भन्नुपर्छ । तरिका नमिलाई गरिएको संवाद अर्थहीन बन्न जाने भएकाले अभिव्यक्तिमा अस्पष्टता र आशंका हटाएर सङ्क्षेपमा र क्रमैसँग भन्नुपर्छ भन्ने व्यवहारोक्तिको आसय हो । यसरी संवादलाई सहज, स्पष्ट, प्रभावकारी बनाउन र भाषालाई मानवीय विचार, भाव तथा धारणा आदानप्रदानको प्रभावकारी साधनका रूपमा प्रयोग गर्नका लागि ग्राइसको संवादात्मक सहयोग सिद्धान्त एक महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा भाषाको सामान्य परिचय, भाषाका कार्य, भाषासम्बन्धी चिन्तनका पाश्चात्य मत तथा

परम्पराको चर्चा गर्दै उपलब्ध स्रोतमा केन्द्रित भई ग्राइसका भाषिक चिन्तन र योगदानको चर्चा पुस्तकीय अध्ययन कार्यका आधारमा विश्लेषणात्मक पद्धति अपनाइएर गरिएको छ ।

मुख्य शब्द: संवादात्मक सहयोग सिद्धान्त, तर्क र संवाद, गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति, व्यवहारोक्ति ।

विषयप्रवेश

भाषा मानव समुदायका अनुभव र अनुभूतिहरूको सम्प्रेषण गर्ने सशक्त माध्यम हो । यसलाई मानव मात्रको विशिष्ट सम्पदा मानिन्छ । समय समाज र सभ्यताका सम्पूर्ण कुराहरूलाई बहन गर्ने हस्तान्तरण तथा पुस्तान्तरण गर्ने सामर्थ्य भाषामा हुन्छ । भाषामा अन्तरनिहित यही सामर्थ्यका कारण भाषालाई व्यवस्थित बनाउन अनेक चिन्तन तथा प्रयासहरू भएका छन् । पूर्वीय तथा पाश्चात्य मनिषिहरूले अथक प्रयास गरेका छन् र धेरै योगदान पुऱ्याएका छन् । भाषाका ध्वनि, वर्ण, रूप, वाक्य, अर्थ जस्ता भाषिक पक्षका सम्बन्धमा वैज्ञानिक अध्ययन र चिन्तन गरी सैद्धान्तिक क्षेत्रमा योगदान गरिएका छन् । यसका अतिरिक्त कालक्रमिक भाषिक अध्ययन समकालिक, भाषान्तरिक तथा अन्तरभाषिक निरन्तर अध्ययन चिन्तन भएका छन् । भाषाका विशिष्टता र सार्वभौमिकताका सम्बन्धमा अध्ययन चिन्तन भएका छन् । यसभन्दा बाहेक पनि सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, तुलनात्मक, शैक्षणिक, अनुवाद, कोशविज्ञान, त्रुटिविश्लेषण, अनुवाद विज्ञान, भाष्य, सङ्कथन, शैली जस्ता प्रायोगिक पक्षमा काफ़ी अध्ययन र चिन्तन भएका छन् । भाषामा यस्ता चिन्तनको परम्परा मानव सभ्यताको परम्पराजस्तै लामो छ र यो निरन्तर चलिरहन्छ । हाल जेजति निष्कर्ष र सिद्धान्त प्राप्त छन् यसका निम्ति अग्रज र पूर्वजहरूको लामो योगदान छ । प्रस्तुत अध्ययनमा भने भाषाको सामान्य परिचय, भाषाका कार्य, भाषासम्बन्धी चिन्तनका पाश्चात्य मत तथा परम्पराको चर्चा गर्दै उपलब्ध स्रोतमा केन्द्रित भई ग्राइसका भाषिक चिन्तन र योगदानको चर्चा गरिएको छ । उनका संचार सहयोग सिद्धान्तको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्दै निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यमा यो लेख केन्द्रित छ । प्रस्तुत अध्ययन भाषाको सामान्य परिचय, भाषाका कार्य, भाषासम्बन्धी चिन्तनका पाश्चात्य मत तथा परम्पराको सामान्य चर्चा गर्दै उपलब्ध स्रोतमा केन्द्रित भई ग्राइसका भाषिक चिन्तन र योगदानको चर्चा गर्ने कार्यमा मात्र सीमित रहेको छ ।

अध्ययन विधि

यो सैद्धान्तिक लेख हो । गुणत्मक ढाँचामा आधारित प्रस्तुत लेख पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका आधारमा विश्लेषणात्मक पद्धति अपनाएर तयार गरिएको छ ।

भाषाको परिचय

तिवारी (सन् १९९४) “भाषा यो साधन हो जसका माध्यमबाट हामी सौचदृष्टि तथा आफ्ना विचार व्यक्त गर्दछौं” भनेर भाषालाई परिभाषित गर्दछन् (पृ. १) । मानिसले आफ्नो भावको अभिव्यक्तिका लागि जुन सार्थक मौखिक साधन अपनाउँछ त्यही भाषा हो भन्दै द्विवेदी (इ.सं. २०१६) भन्दछन् : आफ्ना भावलाई सूक्ष्म तथा स्पष्ट रूपमा व्यक्त गर्ने साधन भाषा नै हो । चिन्तन तथा विचारको साधन पनि भाषा नै

हो । भाषा नै जीवनको यस्तो ज्योति हो, जसले एक व्यक्तिको अर्को व्यक्तिसँग सम्बन्ध स्थापित गर्न सहयोग गर्छ (पृ. १) । भाष् धातुमा अङ्+टप् (आ) प्रत्यय लागी व्युत्पादित भाषा शब्दको व्युत्पत्तिगत संरचनाको चर्चा गर्दै शर्मा र लुइटेल् (२०६०) ले भाषालाई यसरी चिनाएका छन् : भाषा मानवद्वारा दैनन्दिन प्रयोग गरिने वस्तु हो । समाजमा विभिन्न व्यवहार गर्न यसकै सहयोग लिइन्छ । सामाजिक व्यवहारका क्रममा विचारको आदानप्रदान गर्दा भाषाले माध्यमको भूमिका निर्वाह गर्छ । भाषाका अभावमा मानिस एकिलन्छ र उसका सम्पूर्ण व्यवहार र क्रियाकलाप समाप्त हुन्छन् (पृ. १) । सन्देश सम्प्रेषणका साधनहरूमध्ये भाषा मुख्य साधन हो भन्दै गौतम र चौलागाईं (२०७०) ले “भाषाका माध्यमबाट मानिस आफ्ना विचार एवम् सुख दुःखका भावना एकापसमा साटासाट गर्दछ । यसो गर्नु भनेको आफ्ना विचार र भावना अरूलाई सम्प्रेषित गर्नु हो भने अरूका विचार र भावनालाई ग्रहण गर्नु हो” भनेका छन् (पृ. १) । यसरी हेर्दा भाषा मानवीय संचार प्रणालीको एक सशक्त साधन हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

भाषाविज्ञानको क्षेत्र

भाषासम्बन्धी अध्ययन गर्ने विज्ञान भाषाविज्ञान हो । पश्चिमा जगत्मा फिलोलजी (Philology) लिङ्ग्विस्टिक्स (Linguistics) जस्ता शब्दले सम्बोधन गरिने भाषाविज्ञानलाई पूर्वीय जगत्मा भाषाशास्त्र, भाषातत्त्व, भाषाविज्ञान, तुलनात्मक तथा ऐतिहासिक भाषाविज्ञान जस्ता अनेक नामले सम्बोधन गरिन्छ । यो सबै नामलाई आफूमा समेट्ने साभा नाम भने भाषाविज्ञान नै हो । भाषाविज्ञानले मूलतः दुई किसिमको कार्य गर्दछ : पहिलो भाषाका आन्तरिक संरचनात्मक पक्षको अध्ययन गर्छ भने दोस्रो भाषाको प्रायोगिक पक्षको अध्ययन गर्दछ । भाषाविज्ञानका क्षेत्रको चर्चा गर्दै विकिपिडियामा मनोविज्ञान र भाषाविज्ञान (मनोभाषाविज्ञान), शरीर विज्ञान र भाषाविज्ञान (औच्चारिक र श्रावणिक ध्वनिविज्ञान), इतिहास तथा भाषाविज्ञान (ऐतिहासिक भाषाविज्ञान) जस्ता क्षेत्र उल्लेख गरिएको छ । यसका अतिरिक्त विकिपिडियामा भाषाविज्ञानका क्षेत्रलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

- (१) तात्त्विक भाषाविज्ञान
- (२) व्यवहारिक भाषाविज्ञान

तात्त्विक भाषाविज्ञान

तात्त्विक भाषाविज्ञान अन्तर्गत ध्वनिविज्ञान, वर्णविज्ञान, वाक्यविज्ञान, अर्थविज्ञान पर्दछन् ।

व्यवहारिक भाषाविज्ञान

अनुवाद विज्ञान, भाषाशिक्षण, वाक्चिकित्सा आदि व्यवहारिक भाषाविज्ञान अन्तर्गत पर्दछन् ।

यसका अतिरिक्त भाषाविज्ञानको सम्बन्ध ज्ञान विज्ञानका अन्य क्षेत्रहरूसँग पनि उत्तिकै गहिरो छ : समाज भाषाविज्ञान, मनोभाषाविज्ञान, गणनामूलक भाषाविज्ञान आदि । यिनका पनि विभिन्न शाखाहरू विकास भएका छन् । यिनलाई भाषाविज्ञानका गाँण क्षेत्र मानिन्छ । जुन यसप्रकार छन् :

- (क) भाषाको उत्पत्ति सम्बन्धी सिद्धान्त,
- (ख) भाषाको वाक्य, रूप शब्द ध्वनि तथा अर्थका आधारमा भाषाको अध्ययन गरी भाषाको पारिवारिक वर्गीकरण,
- (ग) समय, भूगोल, कालक्रम, ऐतिहासिक खोज, भाषाको प्रकृति, विकास आदि अनेक क्षेत्रबाट भाषाको अध्ययन ।

उपरोक्त क्षेत्रहरूमध्ये ग्राइसको संचार सहयोग सिद्धान्त अर्थविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रभित्र समेटिन्छ ।

भाषासम्बन्धी पाश्चात्य चिन्तन

पाश्चात्य सिद्धान्तमा विश्वास गर्ने मानिसले पृथ्वीमा मानव जातिको उद्भव र विकासबारे जस्तो धारणा राख्छ सोही अनुरूप नै भाषा उत्पत्ति सम्बन्धी मत पनि जाहेर हुने गरेको पाइन्छ । कुनै निश्चित अवस्थासम्म पशुजस्तै रहेको र बोल्न नसक्ने अवस्थामा रहेको मान्छेमा बोल्ने शक्तिको विकास कसरी भयो ? यो विकासवादी दृष्टिकोणबाट गरिने प्रश्न हो । यही प्रश्नको उत्तर पहिल्याउने प्रयास नै पाश्चात्य जगत्मा गरिएका भाषा उत्पत्तिसम्बन्धी विचारको इतिहास हो (आचार्य, २०७१, पृ. १०४) । प्राथमिक भाषाहरू अनुकरणात्मक थिए कुनै प्राणीले निकाल्ने आवाज तिनका नामका रूपमा अनुकरण गरिए भन्ने मत पाश्चात्य जगत्को भाषा उत्पत्तिसम्बन्धी एउटा मत हो । यसलाई म्याक्समुलरजस्ता विद्वानहरूले खण्डन गरेका छन् । म्याक्समुलरले पहिला त भाषा अनुकरणको प्रतिफल होइन भन्दै कुकुरको आवाज वाउँ वाउँ अनुकरण गरिन्छ तर कहिले पनि यसलाई वाउँ वाउँ भनिदैन भन्ने उदाहरण पेश गर्दै, यदि भाषा अनुकरणकै प्रतिफल हो भने अनुकरण गर्न सक्षम हुने स्थितिसम्म मानिस कसरी आइपुग्यो ? यो प्रश्नमा मौनता साँध्न नमिल्ने बताएका छन् । यदि यसो हुन्थ्यो भने मानिसमा मात्र यो क्षमता किन देखियो र वानर वा वनमान्छेमा किन देखिएन भन्ने ज्वलन्त प्रश्न उठाइएको छ ।

मानिसको मनमा कहिलेकाहीँ तीव्र विस्मय र घृणाका भावहरू उत्पन्न हुन्छन् । तिनलाई कुनै न कुनै रूपमा व्यक्त नगरिकन ऊ रहनसक्दैन र भाषाको उत्पत्ति यस्तै विस्मयादिवोधक आवाजहरूबाट भएको हो भन्ने मत पनि प्रखर रूपमा पाइन्छ । जेहोस् यी सबै मतलाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्दा पाश्चात्य जगत्मा पूर्वमा जस्तो भाषा उत्पत्तिसम्बन्धी दैवी सिद्धान्त देखा पर्दैन । यी सबै मतले लौकिक प्रचलन र लोक अभ्यास व्यवहारकै सिलसिलामा भाषाको उत्पत्ति र विकास भएको सत्यलाई स्वीकार गर्दछन् ।

पाश्चात्य भाषिक चिन्तन परम्पराबारे चर्चा गर्दै बन्धु (२०६६) लेख्छन् : पूर्वमा भैं पाश्चात्य जगत्मा भाषिक चिन्तन वा व्याकरण ज्ञान छुट्टै विषयका रूपमा आएन, संस्कृत वाङ्मय परम्पराका वेदाङ्गहरूले जस्तै त्यहाँ भाषिक अध्ययनको कुनै पक्षले विशेष स्थान पाएन तर ग्रीकहरूले भाषिक चिन्तनलाई दर्शन एवम् तत्त्वज्ञानका विविध पक्षमा राखेका थिए (पृ. २५) । पाश्चात्य सभ्यताका दुई प्रमुख केन्द्रका रूपमा ग्रीस र रोम रहेको उल्लेख गर्दै आचार्य (२०७२) ले मिश्रेली सभ्यतालाई पनि पाश्चात्य सभ्यतासँग जोडेर हेरिनु पर्ने बताएका छन् । मिश्रेलीहरूले प्राचीन कालमै लेखन कलाको विकास गरेका

हुन् । उनीहरू मृत्यु संस्कारमा अनेक मन्त्रहरू प्रयोग गर्थे । यस्ता मन्त्रको रक्षाका निमित्त लिपिको विकास आवश्यक थियो । यही आवश्यकताको फलस्वरूप उनीहरूले चित्राक्षर लिपिको आविष्कार गरे भनेका छन् (पृ. ९६) । मिश्र पछि ग्रीसेली रोमेली सभ्यताको विकाससँगै भाषिक चिन्तन परम्परा डोरिँदै आएको देखिन्छ । लेखनकलाको स्थापना र विकासमा ग्रीसेली सभ्यताको ठूलो योगदान रहेको कुरा विद्वानहरूले बताएका छन् । चित्राक्षर तथा रेखालिपिका साथ ग्रीसेली वर्णमालाको विकास प्राचीन युगमै भएको थियो (पृ. १०३) ।

पाश्चात्य चिन्तनको मूल धेय सत्यको अन्वेषण गर्नु थियो । सत्यलाई अभिव्यक्त गर्ने ज्ञानको संचार गर्ने माध्यमका रूपमा भाषालाई लिइएको थियो । ग्रीकहरूका व्याकरण परम्पराको अनुकरण गर्दै ल्याटिन भाषाको अध्ययन गर्न थाले । चौथो शताब्दीमा 'डोनाटस' र छैठौँ शताब्दीमा प्रिस्सियनले रोमन व्याकरण परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान दिए (बन्धु, पृ. २६) ।

बाह्रौँ शताब्दीतिर अरवेली भाषाबाट युरोपका भाषाहरूमा अनुवाद हुन थालेको र यो क्रम बढ्दै जाँदा सत्रौँ शताब्दीमा अक्सफोर्ड र क्याम्ब्रिजमा यसको नियमित अध्ययन हुन थालेको कुरा बन्धु (२०६६) ले बताएका छन् (पृ. २६) । जे होस् पाश्चात्य भाषिक चिन्तन परम्परा पनि मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै जोडिएर आएको छ ।

अर्थविज्ञानको चिनारी

शीर्ष सन्दर्भ ग्राइसको संवाद सहयोग दर्शनको सन्दर्भ अर्थविज्ञानको परिधिभित्र पर्ने विषय हुनाले यहाँ अर्थविज्ञानको सामान्य चिनारी पस्किनु वाञ्छनीय ठानिएको हो ।

भाषाका प्रत्येक एकाइसँग अलग अलग रूपमा र समष्टिगत रूपमा भाषामा केन्द्रीय रूपमा अर्थ रहेको हुन्छ । स्वनिम वा ध्वनिग्रामहरूका निर्धारणमा अर्थ भिन्नता नै हेरिन्छ (न्यौपाने, २०५१, पृ. ३५०) । भाषाका विभिन्न पक्षको अध्ययनमध्ये आर्थी पक्षको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई अर्थविज्ञान भनिन्छ । भाषाका वर्ण तथा ध्वनिहरू आफैँमा अर्थयुक्त नभएर रूप तथा शब्दका तहमा पुगेपछि बल्ल अर्थयुक्त बन्दछन् (आचार्य, २०६४, पृ. ३२४) । अर्थविज्ञानको अध्ययनका सिलसिलामा मूलतः प्रतीकवादी, व्यवहारवादी, मनोवैज्ञानिक तथा संरचनावादी दृष्टिकोणबाट अध्ययन भएको पाइन्छ । अध्ययनका क्रममा अर्थका प्रकारलाई अवधारणात्मक, व्याकरणात्मक, सन्दर्भपरक, कोशीय, अक्षक, वर्तक तथा सहचर्यात्मक गरी वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । यिनै सन्दर्भमा अध्ययन गर्ने सिलसिलामा विभिन्न विद्वानहरूले अघि सारेका सिद्धान्तहरू जस्तै ग्राइसको संवाद सहयोग सिद्धान्त एक हो ।

ग्राइसको संवादात्मक तथा सहयोग सिद्धान्त

ग्राइसको संवादात्मक सहयोग सिद्धान्त भाषा चिन्तनको निरन्तर शृङ्खलाको एक कडी हो । अर्थविज्ञानकै क्षेत्रमा प्रयोगार्थ, प्रकरणार्थ विज्ञानजस्ता शाखाहरूको विस्तार हुँदै गएको थियो । जस अन्तर्गत पूर्वानुमान, सन्दर्भ र निर्देशन जस्ता कुराले अभिव्यक्तिको अर्थबोध र भाव सम्प्रेषणमा सहयोग पुग्ने बारे

बहस तथा छलफल भइरहेका थिए । अस्टिनको सम्पादनकारी क्रिया र सर्लको वाक्क्रियासिद्धान्त अर्थ विज्ञानभित्र देखा परे । पूर्व सिद्धान्तको अध्ययन र त्यसलाई समृद्ध बनाउने थप प्रयासका सिलसिलामा नयाँ सिद्धान्तको प्रतिपादन हुनु स्वभाविकै हो, यसै प्रक्रिया अनुसार अस्टिन र सर्लकै चिन्तन परम्पराका शृङ्खलामा ग्राइसले सहकार्यात्मक सिद्धान्त प्रस्तुत गरेका हुन् ।

सन् १९६७ मा हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा एच.पि. ग्राइसले व्याख्यान दिएका कुराहरू १९७५ मा Logic and Conversation भन्ने रचनाका रूपमा प्रकाशित भयो । त्यसै विन्दुलाई संवादात्मक सहयोग सिद्धान्तको प्रतिपादन भएको समय विन्दु मानिन्छ आचार्य (२०६४, पृ. ३६५) । संवादलाई सफल बनाउन वक्ता र स्रोता दुवै बीच एकापसमा सहयोग र सहकार्य गर्नु पर्छ भन्ने सिद्धान्त नै ग्राइसले गरेको प्रमुख योगदान हो । संवादलाई सफल बनाउन संवादका सहभागीहरूले परस्पर सहयोग गर्नु पर्छ भन्ने सिद्धान्त नै सहकार्यात्मक सिद्धान्त हो भन्दै यादव र रेग्मी (२०५८) लेख्छन् : यस सिद्धान्तको सार आफू सहभागी भएको संवादमा स्वीकृत उद्देश्य र दिशा अनुरूप जब आफ्नो पालो आउँछ त्यस अवस्थामा आवश्यक परेजति योगदान गरिनु पर्छ भन्ने हो (पृ. ३१२) । ग्राइस (१९७५) का अनुसार वार्तालापमा वक्ता र स्रोताका बीचको सहयोग नै सहयोगात्मक सिद्धान्त हो । आफू सहभागी भएको वार्तालापमा स्वीकृत उद्देश्य र दिशा अनुरूप एकले अर्काको सहयोग गर्नु पर्दछ वा योगदान गर्नु पर्दछ । यसो भएमा दैनिक वार्तालाप सम्पन्न हुन्छ । सहयोग नभएमा व्यञ्जनाको अभिव्यक्ति हुन्छ । ग्राइसका अनुसार यी संवादात्मक उक्ति वा अर्ती हुन् (बन्धु, २०७३, पृ. १५९) । ग्राइसले गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति र व्यवहारोक्ति नस्ता विशेषता उल्लेख गरी थप स्पष्ट पारेका छन् ।

गुणोक्ति (Maxim of Quality)

आफ्नो कथन वा योगदानलाई गुणात्मक र सत्य बनाउने कोसिस गर्नु पर्छ भन्ने कुरा यससँग सम्बन्धित छ । आफूले असत्य ठानेको कुरा भन्नु हुँदैन र पर्याप्त प्रमाणको अभाव भएका कुरा भन्नु हुँदैन भन्ने कुरा यस सूत्रले समेटेको छ । यस सूत्रलाई पुष्टि गर्न बन्धुले (२०६४) ले निम्न उदाहरण पेश गरेका छन् । कक्षामा शिक्षकले सोध्यो, आधुनिक नेपालको राजधानी कुन हो ?

विद्यार्थीले भन्यो : कान्तिपुर ।

शिक्षक : ठीक । आधुनिक भारतको राजधानी हस्तिनापुर हो ।

व्यञ्जना : यसमा शिक्षकले व्यङ्ग्य गरेर कान्तिपुरसँग तुक मिलाउन हस्तिनापुर भनेको हो ।

संवादमा गुणोक्तिको पालना नभए संवाद विवादमा टुङ्गिने भएकाले गुणोक्ति सूत्रलाई पुष्टि गर्न यादव र रेग्मी (२०५८) यस्ता उदाहरण अघि सार्दछन् :

(क) त्रि.वि. मा कापी जाँच्ने मानिसले कापी परबाट टेबुलमा हुन्याउँछ रे यसो गर्दा टेबुलमा अडिने जति पास तल खस्ने जति फेल हुन्छ रे नि ।

(ख) यस्तो नचाहिँदो कुरा पनि गर्ने हो ? कसले भनेको तिमिले ?

(क) पत्यार त म पनि गर्दिन तर यस्तै सुनेको थिएँ ।

पछिल्लो संवादमा पहिलो वक्ता न विषयवस्तुमा आफू स्पष्ट छ न त आफ्नो भनाइलाई पुष्टि गर्ने कुनै प्रमाण नै छ, तसर्थ गुणोक्ति सूत्रका आधारमा यो संवाद कमजोर छ।

परिमाणोक्ति (Maxim of Quantity)

संवादका क्रममा आफ्ना योगदानलाई चाहिँदो मात्रामा सूचनामूलक बनाउनु पर्छ न धेरै न थोरै।

उदाहरण : आफ्ना विद्यार्थीले कम्प्युटर शिक्षकका पदमा निवेदन दिँदा, शिक्षकले सिफारिस गर्दै भने : यिनलाई म बाल्यकालदेखि नै चिन्छु, यिनको प्रतिभा, कर्मठता, इमान्दारी, विनयशीलताबाट म निकै प्रभावित छु। विभिन्न प्रकारका खेल, वक्तृता, सेवाकार्य तथा साहित्य गोष्ठीमा यिनले पुरस्कार पाएका छन्।

माथिको सन्दर्भमा जे विषयमा सूचना खोजिएको हो त्यसको अनुपस्थिति छ। परिणामस्वरूप त्यस विद्यार्थीमा आवश्यक योग्यताको अनुपस्थिति छ भन्ने अर्थ ध्वनित भएको छ।

सम्बन्धोक्ति (Maxim of Relation)

संवादमा पहिले भनिएका कुरा र पछि भनिएका कुरामा सङ्गति चाहने अवधारणा नै सम्बन्धोक्ति सूत्रको सार हो। जस्तै :

(क) गुरुको वाक्क्रिया बारेको प्रवचन कति ज्ञानवर्द्धक थियो ?

(ख) अँ निकै हैसाउनुभो।

यहाँ उत्तर प्रश्नसँग असम्बन्धित छ। यसमा उत्तरदाताले सो प्रश्न नै रुचाएन भन्ने व्यञ्जनार्थ ध्वनित भएको छ।

व्यवहारोक्ति (Maxim of Manner)

संवादमा सहभागीहरूको योगदान सङ्क्षिप्त र क्रमबद्ध हुनुपर्छ। भन्न खोजेको कुरा नढाँटीकन सोभै र सुरैसँग भन्नुपर्छ। अलमल अन्कनाहट र असावधानीले संवादलाई गुणस्तरहीन, भद्दा र तितरवितर बनाइदिन्छ। तरिका मिलेन भने संवाद निरर्थक हुनसक्छ। तसर्थ संवादलाई सार्थक बनाउन संवादको तरिका सही हुनुपर्छ। वक्तालाई अस्पष्टता र संदिग्धता सङ्क्षेपमा क्रमैसँग भन भन्ने सल्लाह ग्राइसले दिएका छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३१५)।

निष्कर्ष

भाषा मानवीय विचार विनिमयको सशक्त माध्यम हो। भाषाको उत्पत्ति तथा विकास परम्परा सम्बन्धी पूर्वीय तथा पाश्चात्य जगत्मा विभिन्न किसिमका मतहरू पाइन्छन्। दैवी उत्पत्ति र लौकिक उत्पत्ति गरी भाषाको उत्पत्ति सम्बन्धी पूर्वीय मत पाइन्छन्। पाश्चात्य जगत्मा पनि यस सम्बन्धमा अनेक मतान्तर रहे तापनि आधारभूत रूपमा सबैले लौकिक उत्पत्तिलाई भने मानेका छन् वा भाषा मानवीय वस्तु हो, यो मानवीय आवश्यकताकै उपज हो र मानव सभ्यतासँगै डोरिएर आएको छ भन्ने कुरामा मतैक्य छ। पाउल

ग्राइसको संवादात्मक सहयोग सिद्धान्त पाश्चात्य भाषिक चिन्तकहरूका निरन्तर चिन्तन परम्पराको एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धी हो । यो सिद्धान्त ग्राइसले हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा दिएका व्याख्यानहरूमा आधारित छ । उनका व्याख्यानको सारस्वरूप १९७५ मा प्रकाशित Logic and Conversation वा तर्क र संवाद शीर्षकको लेखमा समेटिएको छ । ग्राइसले संवादलाई अर्थपूर्ण, उद्देश्यपूर्ण र सहज बनाउन, संवादको गुणस्तर, संवादको मात्रा, संवादमा अन्तरसम्बन्ध तथा संवादको तरिका (गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति र व्यवहारोक्ति) जस्ता चार सूत्रहरू अघि सारे । यी चारवटा सूत्रको प्रयोग गर्दै संवादका सिलसिलामा वक्ताले असत्य र प्रमाणहीन कुरा बोल्नु हुँदैन, सत्य र ठरिहनेकुरा बोलेर संवादलाई गुणस्तरीय बनाउनु पर्छ । असावधानी साथ गलत भएको रहेछ भने गलती सच्याउने आचारसंहिता पालन गर्नुपर्छ भन्ने सल्लाह दिइएको छ । यसैगरी चाहिने कुरा बोल्नु र नचाहिने कुरा नबोल्नु भन्ने सल्लाह उनको परिमाणोक्ति सूत्रको अन्तर्य हो । संवादलाई लक्ष्योन्मुख र उपलब्धीपूर्ण बनाउन प्रश्न र उत्तरको प्रसङ्ग वा धारा पनि मिल्नु पर्छ । यसको संवादलाई बलियो बनाउँछ । सम्बन्ध बलियो भयो भने संवादको सन्दर्भ र सिलसिला मिल्छ भन्ने सम्बन्धोक्तिको मर्म हो । भन्न खोजेको कुरा नढाँटी नअल्मलिई सावधानीसाथ सुरैले भन्नुपर्छ । तरिका नमिलाई गरिएको संवाद अर्थहीन बन्न जाने भएकाले अभिव्यक्तिमा अस्पष्टता र आशंका हटाएर सङ्क्षेपमा र क्रमसँग भन्नुपर्छ भन्ने व्यवहारोक्तिको आसय हो । यसरी संवादलाई सहज, स्पष्ट, प्रभावकारी बनाउन र भाषालाई मानवीय विचार, भाव तथा धारणा आदानप्रदानको प्रभावकारी साधनका रूपमा प्रयोग गर्नका लागि ग्राइसको संवादात्मक सहयोग सिद्धान्त एक महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन रहेको छ ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, हरिकला (२०६४), *रेडियोमा महिला बोली : समाजभाषावैज्ञानिक अध्ययन*, काठमाडौं : स्नातकोत्तर त्रि.वि. नेपाली शोधपत्र ।
- आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०६४), *भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन ।
- आचार्य, जयराज (२०७१), *भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक विमर्श*, काठमाडौं : मकालु प्रकाशन गृह ।
- आचार्य, ब्रतराज (२०७२), *पूर्वीय तथा पाश्चात्य भाषिक चिन्तन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाई प्रेमप्रसाद (२०७०), *भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री प्रकाशन ।
- तिवारी, भोलानाथ (१९९४), *भाषाविज्ञान, इलाहावाद* : किताव महल ।
- द्विवेदी, कपिलदेव (२०१६), *भाषाविज्ञान एवं भाषाशास्त्र*, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०५१), *भाषाविज्ञानको रूपरेखा*, धरान : नेपाल बुक डिपो ।
- बन्धु, चूडामणि (२०६६), *भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७३), *भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी भीमनारायण (२०५८), *भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- शर्मा, देवेन्द्रनाथ र शर्मा, दीप्ती (२००४), *भाषाविज्ञानकी भूमिका*, दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा.लि. ।